

Ольга БРЕЛЬ

Церковні речі в колекції музею Б. Хмельницького в Чигирині: гаптовані ікони XVIII–XIX ст.

Досліджуються дві гаптовані ікони, що зберігаються в колекції музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Також, на основі короткого огляду історії гаптарства в Україні, здійснено спробу атрибуції та датування цих ікон, що має важливе значення для масово-освітньої та експозиційної роботи музею.

Ключові слова: гаптування, музей Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», гаптовані ікони, монастир, вишивка, Чигиринський Свято-Троїцький жіночий монастир.

Гаптування – це шитво золотом та срібною ниткою – сухозліткою або сухозлотицею, що становить собою блискучий «дротик», яким обвито білу (під сріблом) або жовту (під золотом) нитку так, що тож створюється враження суцільної рівної блискучої металевої нитки¹.

Протягом століть у цьому виді мистецтва з'явилося чимало видатних творів, що демонструють високу художню майстерність і засвідчують безперервний шлях його розвитку - від зародження до високих здобутків, пов'язаних із формуванням національної свідомості. Мистецтво виступало великою силою консолідації народу, втілюючи актуальні суспільно-політичні ідеї та естетичні настанови свого часу².

Гаптовані твори належать до шедеврів світового значення. Сьогодні вже назріла проблема заповнити прогалину в дослідженні цього виду українського мистецтва, і таким чином відтворити цілісну картину розвою національного гаптарства в XVI–XVIII ст.³ Вивчення окремих його зразків (як-от гаптовані речі з колекції музею Б. Хмельницького в Чигирині) дають змогу більш повно простежити основні тенденції розвитку декоративно-ужиткового мистецтва як в окремих регіонах, так і в Україні загалом.

До найґрунтовніших студій у цій ділянці потрібно віднести роботи Тетяни Кара-Васильєвої, в яких дослідниця висвітлює діяльність монастирських майстерень та аналізує твори гаптарства. В її книзі-альбомі «Історія української вишивки» цілий розділ («Церковне гаптування XIV–XVIII ст.») присвячений історії виникнення та розвитку цього виду мистецтва в Україні, також тут розкривається символічна

роль гаптованих речей у церковних відправах, їхня художньо-образна специфіка.

Оскільки серед найвідоміших центрів гаптарства був Чернігівський П'ятиницький монастир, то заслуговують на увагу й праці Віри Зайченко, яка вивчає історію вишивки на Чернігівщині. Її дослідження допомагають у датуванні та атрибуції окремих предметів.

Метою цієї статті є короткий огляд історії літургійного гаптарства в Україні та введення в науковий обіг двох гаптованих ікон, що експонуються в музеї Б. Хмельницького в Чигирині. Це дозволить розширити уявлення про побут чигиринців XVIII ст., поглибити знання про церкви та монастирі Чигиринщини. Матеріал є корисним у масово-освітній та експозиційній діяльності працівників музею, оскільки допомагає зробити експозицію музею більш інформативно доступною та цікавою для відвідувачів.

Гаптовані вироби цінувалися надзвичайно високо. Їх старанно зберігали, передавали у спадок нарівні з коштовностями. Кожну річ детально описували, вказували якість вишивки, техніку виконання, колір і коштовність матеріалу, її походження, авторство тощо⁴.

Гаптарство розвивалося на тлі важливих соціально-економічних, політичних процесів в історії України. З другої половини XVII ст. починається піднесення культури, освіти, мистецтва. Як привілейована частина українського суспільства козацька старшина, дбаючи про утвердження своєї шляхетності, прагнула пишно й багато прикрасити свій побут, оздобити одяг золотним гаптуванням та яскравим кольоровим шитвом. Зміцнюючи свою владу, козацька верхівка провадила світське та церковне будівництво, засновувала монастирі, якими опікувалася і які щедро обдаровувала. У цей період поживаються монастирське життя, з'являються та процвітають центри шитва й гаптарства⁵.

Поширенню гаптованих речей сприяли цехи, що дбали про високий рівень, досконалість виробів, про їх вчасне виконання⁶. Гаптарство було окремим видом ремесла, яким займались у цехових майстернях тільки чоловіки. До їхньої праці ставилися з великою повагою та шаную⁷.

І все ж основна кількість гаптованих речей виготовлялась у монастирях черницями. Вони також виконували замовлення і світських людей, оздоблюючи гаптом предмети одягу, інтер'єру⁸. Мистецтво монастирського шитва – одне з визначних явищ національної культури, характерне для православного світу. Гаптування широко використовувалося в храмах, поряд із такими видами мистецтва, як іконопис та стінопис⁹.

Літургійне шитво завжди мало символічний зміст, де через предмет реальної дійсності особистість пов'язувалася з вищим, божественним

началом. Середньовічні богослови надавали великого значення декоративному оздобленню храмів, передусім розписам, вважаючи, що вони зримо розкривають основні постулати християнського вчення. Афанасій Кальнофойський у книзі «Тератургіма» (1638 р.) писав: «Живописне зображення Христа переважно для тих, хто не вміє читати, тому й називають живописне мистецтво книгою неписьменних». Кожен предмет у храмі наділявся певною, лише йому притаманною сутністю, яка була невід'ємною частиною загального змісту релігійного обряду. Ікона, гаптована плащаниця, воздух, напрестольний одяг, катапетасми тощо мали у храмі чітко визначене місце, певну функціональну роль і значення в сюжетно-символічній структурі Літургії¹⁰.

Пам'ятки українського гаптування – це синтез творчості іконописців, що створювали мистецький образ, робили попередні прориси, та черниць, які безпосередньо втілювали малюнок у матеріалі¹¹.

Велика кількість речей, різний рівень майстерності їх виконавців свідчить про те, що існували провідні центри, в яких виконували складні, почесні замовлення і яким було під силу вирішення справді високохудожніх завдань. Водночас були й монастирі, що продукували нескладні сюжетні та орнаментальні роботи для місцевих церков¹².

В Україні відомий цілий ряд жіночих обителей, які виступали не тільки центрами гаптування та іконопису, а й насамперед осередками культури й освіти¹³. Так, про Вознесенський (Кієво-Печерський) жіночий монастир, один з найдавніших осередків гаптування, є згадка в Г. Л. де Боплана, що жив у Києві в 1632–1648 рр.: «Навпроти Печерського монастиря розташовується жіночий, черниці числом до ста займаються вишиванням і тим, хто одвідує обитель, продають майстерні роботи»¹⁴. Павло Алеппський підкреслює важливу деталь, яка вказує на високу освіченість черниць: «Вони вміють читати, ознайомлені з філософією, логікою і займаються творами»¹⁵.

Якщо в XVII ст. гаптарства навчалися в цехових та позацехових майстернях, а в монастирях вишивали лише в келіях, то в кінці XVII – на початку XVIII ст. при обителях засновуються майстерні та училища золотного шитва. У них здійснювалося навчання за певною програмою й водночас виконувалися різні замовлення. Організація праці й навчання в майстернях відзначалася чітким розподілом і певною системністю¹⁶.

При всіх жіночих школах Київської єпархії традиційно викладалося жіноче рукоділля: кроєння та шиття білизни й одягу, вишивання по канві, гладдю, плетіння панчо, мережив, прошивок, виготовлення паперових квітів та ін. Заняттям рукоділля відводилося по декілька годин на тиждень.

Чигиринський Свято-Троїцький монастир належав до числа тих, де ці уроки було організовано найбільш раціонально¹⁷.

Найважливішими центрами гаптарства в Києві стали Вознесенський, Печерський, Києво-Йорданський та Флорівський монастирі¹⁸. Але збереглися відомості й про гаптування в Чигиринському Свято-Троїцькому жіночому монастирі¹⁹. Традиції гаптарства тут були настільки міцними, що в роки Другої світової війни, коли відновилася діяльність обителі, відновилася й робота гаптувальниць. Представницею золотошвейного ремесла була послушниця Клавдія. За дослідженнями А. І. Перепелиці, її технологією вишивки та гапту користувалися довгий час на фабриці «Художекспорт» м. Чигирин (пізніше перейменована на фабрику ім. Лесі Українки)²⁰.

В експозиції музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» представлено кілька речей, гаптованих золотною та срібною нитками, серед них дві ікони XVIII–XIX ст., закуплені експертною комісією в 1995 р.

Одна з них (фондовий номер ДПМ-318 КВ-8909) - із зображенням Богородиці з немовлям Ісусом на руках (іл. 1). Ікона вишита золотними нитками «у прикріп». Обличчя та руки постатей мальовані олійною фарбою. Німби прикрашені бісером і кольоровими каменями фіолетового, синьо-зеленого та червоного кольорів (ймовірно, камені коштовні). Справа від голови Ісуса вишитий напис «ІС Х», на голові – виконана золотними нитками, бісером та золотистими бляшками корона. Фігура Богородиці показана на пів зросту. Полотнище ікони натягнуто на дерево. Задня та бічні площини вкриті оксамитом. Бічна поверхня покрита мідним кантом із орнаментом у вигляді виноградного листя та грон. Золотні нитки на іконі потьмяніли й набули майже сірого кольору.

Другий твір (фондовий номер ДПМ-319 КВ-8910) - із зображенням св. Петра (іл. 2). Воно вишите золотними нитками «у прикріп». Обличчя та руки постаті мальовані олійною фарбою. Зображення прикрашене блакитним та синім бісером. Зліва від голови святого вишитий синім бісером напис «СВЯТІТЕЛЬ», а з правого боку – «ХС ПЕТРЬ». У лівій руці Петро тримає Євангеліє, права піднята для благословення. Одягнений святий у нап্রে-стольний одяг, до пояса прикріплений посох. Над постаттю вишита в білих, бежевих і блакитних тонах хмарка. За нею металевими бляшками та золотними нитками зображене сонце. Подібним чином вишитий і німб у вигляді променів. З правої сторони від св. Петра – престол із хрестом і книгами, оздоблений світло-синім бісером, зліва – колона. Фігура показана в повний зріст. Полотнище ікони натягнене на дерево. Із зворотного боку ікони на дереві стоїть кругле темне клеймо – двоголовий орел з короною.

Рис. 1. Гаптована ікона із зображенням Богородиці

Як бачимо, обидві пам'ятки виконані технікою гаптування «у прикріп». Оскільки металева нитка була нееластичною, негнучкою, нею не проколювали тканину, як у техніці «у прокол», а накладали поверх,

Рис. 2. Гаптована ікона із зображенням св. Петра

закріплюючи шовковою ниткою²¹. Деякі елементи на іконах більш випуклі, оскільки шиті технікою «по карті». Опуклість орнаменту чи окремої деталі досягалася за рахунок підкладання під вишивку м'якої тканини, паперу чи

картону. Прикріпивши трафарет до тканини, на ньому відмічали крапками місця, де треба прикріплювати металеву нитку. Перекидаючи металеву нитку від краю до краю «карти», її закріплювали у визначених місцях²².

На іконі Богородиці німби Марії й Ісуса та деякі елементи одягу обшиті шнуром, що підкреслює контур, надає чіткості й графічної виразності постатям²³.

Для обох пам'яток характерне лінійно-площинне відтворення зображень – постаті, різноманітні предмети, деталі архітектури, орнаментальні мотиви гаптувалися силуетно, з розподілом частин тіла чи вбрання різними площинами узорів²⁴.

Примітним є й те, що обличчя та руки постатей на іконах мальовані. Вперше олійний живопис для малювання облич та рук було застосовано в П'ятницькому монастирі в Чернігові XVIII ст.²⁵ У середині XVIII ст. відбувається перехід гаптарства як суто декоративного мистецтва на рівень нової для нього образотворчості, проглядається його глибока спорідненість із тогочасною гравюрою, іконописом. Визначальним стає задум художника, який попередньо розробляв прорис, розмальовував олійними фарбами обличчя, руки, тіло персонажів, натомість творчість гаптарки зводиться до втілення художньої ідеї в матеріалі²⁶.

Наприкінці XVIII ст. була проведена реорганізація всіх монастирів, у зв'язку з виданим у 1786 р. Катериною II указом «Духовні штати». Досі самостійне життя українських чернечих осередків, як і всієї Церкви, перейшло в повну залежність від Російської церкви та казни. У монастирів відібрали землі, перевівши їх на державне утримання, частину обителів закрили, частину об'єднали. Це завдало значної шкоди монастирському життю, культурно-просвітницькій роботі, освіті, мистецтву і, зокрема, гаптарству²⁷. Тому ймовірно, що кінцевою датою виготовлення згаданих ікон є XIX ст. Але це твердження потребує додаткових досліджень.

У подальшому планується також вивчення аналогів вказаних ікон, що допоможе встановити місце їх виготовлення.

¹ Кара-Васильєва Т. Золоте шитво України / Т. Кара-Васильєва // Народне мистецтво. – 1999. – № 1-2. – С. 54.

² Там само.

³ Там само. – С. 55.

⁴ Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки / Т. Кара-Васильєва. – К.: Мистецтво, 2008. – С. 34.

⁵ Там само. – С. 37.

⁶ Там само. – С. 34.

⁷ Там само. – С. 50.

- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. – С. 37.
- ¹⁰ Там само. – С. 49.
- ¹¹ Кара-Васильєва Т. Золоте шитво... – С. 55.
- ¹² Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. – С. 62.
- ¹³ Там само. – С. 50.
- ¹⁴ Боплан Г. Левассер де. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании / Г. Левассер де Боплан // Страна казаков: Сб. – К.: Радуга, 2004. – С. 18.
- ¹⁵ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / П. Алеппский: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Makarij_2/text42.phtml?id=8158
- ¹⁶ Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. – С. 97.
- ¹⁷ Лавріненко Н. П. Утворення та діяльність навчальних закладів при жіночих монастирях Київської єпархії / Н. П. Лавріненко // Україна Соборна: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 4. – Т. 2. – С. 55.
- ¹⁸ Кара-Васильєва Т. Золоте шитво... – С. 55.
- ¹⁹ Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. – С. 102.
- ²⁰ Перепелиця А. І. З історії Чигиринського Свято-Троїцького монастиря / А. І. Перепелиця // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої наук.-краєзн. конф. Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. – Черкаси: Ваш Дім, видавець ПП Дикий О. О., 2004. – С. 190.
- ²¹ Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. – С. 54.
- ²² Зайченко В. Вишивка Чернігівщини / В. Зайченко. – К.: Родовід, 2010. – С. 109.
- ²³ Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. – С. 54.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. – С. 80.
- ²⁶ Там само. – С. 119.
- ²⁷ Там само.

SUMMARY

Olga Brel

Church things of collection of the museum of B.Khmelnitsky in Chyhyryn: the embroidered icons of the XVIII – the XIX centuries

The article is devoted to research of two embroidered icons that are saved in the collection of museum of the B.Khmelnitskyi of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn». Also based of short review of the history of embroidery in Ukraine attempted of attribution and dating of the given icons.

Keywords: sewing, Museum Khmelnytsky National Historical and Cultural Reserve «Chigirin» embroidered icon, monastery, embroidery, Chygyryn Holy Trinity convent.